

ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

О.С. Переломова

У статті ми здійснюємо лінгвістичний підхід до розгляду інтертекстуальності як текстової категорії художнього тексту

Ключові слова: інтертекстуальність, художній текст, інтертекстологія, інтертекстема, асоціації, алюзії, ремінісценції, цитати.

Види включень чужого тексту вчені-лінгвісти визначають як інтертекстеми, маркери інтертекстуальності, засоби вираження прецедентності, сліди чужого тексту, інтертекстуальні покликання тощо.

Ми розглядаємо текст передусім як мовознавчу категорію, а художній текст як продукт мовотворчості митця слова.

Метою нашого дослідження є розгляд інтертекстуальності художнього тексту в мовному вираженні. **Завдання** полягає в тому, щоб виокремити з об'ємного поняття інтертекстуальності її лінгвістичний аспект.

Показниками інтертекстуальності є мовні знаки різних рівнів, які присутні в тексті: від графічного рівня (лапки), до семантичного (ім'я автора згадуваного твору або назва останнього чи ім'я персонажа). Коли ж інтертекстуальність імпліцитна, то слідов іншого тексту треба шукати на рівні цілого тексту, де вони як чужорідні елементи порушують його когерентність.

З точки зору **лінгвістики**, зокрема функціональної, **інтертекст** розглядається як **комунікативна одиниця**, що встановлює зв'язки з попередніми або існуючими паралельно текстами, суспільним та особистим контекстом життя автора, між адресантом і адресатом (автором і читачем).

Спробу винести проблему інтертекстуальності в галузь досліджень лінгвістів уперше здійснив Ж. Женетт у роботі «Палімпсести: література в другому ступені» (1982). Він розглядав інтертекстуальність як факт присутності в одному тексті двох або більше текстів, які реалізуються в цитатах, алюзіях, плагіатах.

Збірник «Інтертекстуальність: форми і функції на англійському матеріалі», який вийшов у 1985 році німецькою мовою, став наступною спробою вивести проблему інтертексту за межі літературознавства. Автори збірника – німецькі дослідники У. Бройх, М. Пфістер і Б. Шульте-Мідделіх – запропонували конкретну класифікацію інтертекстуальних покликань. Крім того, їх цікавила проблема функціонального значення інтертекстуальності – з якою метою, для досягнення якого ефекту письменник звертається до творів своїх сучасників і попередників.

У 1990 році вийшов збірник статей Р. Лахман «Пам'ять і література: Інтертекстуальність в російському модернізмі», де автор зазначає, що предметом інтертекстуального аналізу є *семантичний рівень*, оскільки основний акцент при аналізі тексту робиться на смислового структуруванні тексту.

У монографії Н. Кузьміної «Інтертекст і його роль у процесах еволюціонування поетичної мови» (1999, 2004) інтертекстуальність досліджується як лінгвістична проблема. Автор дослідження у своїх міркуваннях виходить з того, що інтертекст – це об'єктивно існуюча інформаційна реальність, яка є продуктом діяльності людини. Вона виділяє три основні субстанції інтертексту – Людину, Текст і Час. Людина виступає у двох іпостасях – Автор і Читач, які є

«єдиномірою сутністю», тобто автор різними мовними засобами має вказати в тексті напрям інтерпретації. До того ж дослідниця вважає, що інтертекст несе в собі енергію, яка спричиняє постійний процес переходу від хаосу до порядку. А створення нового тексту (метатексту) вона бачить як енергетичний резонанс, який виникає між автором і прототекстами, що призводить до викиду енергії – народження нового тексту. При цьому визначено два типи прагматичних умов сприйняття інтертекстуальності: текстові й когнітивно-особистісні. Текстові – мовні засоби і прийоми, які вказують на необхідність уключення в інтерпретацію параметра інтертекстуальності. Когнітивно-особистісні умови визначають міру глибини інтертекстуального шару. Згідно з когнітивним підходом людина одержує, переробляє, зберігає, а потім мобілізує інформацію для раціонального розв'язання завдань, які вирішуються через мову. У центрі лінгвістичних досліджень стали процеси оброблення, зберігання інформації. Було доведено, що, одержуючи нову інформацію, людина співвідносить її з тією, яка вже є в її свідомості, при цьому породжуються нові смисли [1].

Виходячи з таких міркувань, стосовно теми нашого дослідження можемо стверджувати, що художній текст як система упорядкованих знаків несе інформацію про світ, яка співвідноситься з попередньою художньою свідомістю індивіда як члена певного лінгвокультурного середовища з відповідною сукупністю певних обов'язкових знань, якими володіють усі, хто перебуває в цьому середовищі й послуговується однією мовою, має відповідну когнітивну базу.

Поняття когніції сьогодні включає в себе складники людського духу, серед яких поряд зі знаннями, свідомістю, розумом, мисленням, вирішенням проблем назвемо також творчість і співвіднесення. Ці категорії, а також сприйняття, пригадування, упізнавання мають пряме відношення до **художньої комунікації**, у тому числі **інтертекстуальності**. Когнітивну базу формують когнітивні структури, які у свою чергу формують нашу компетенцію, що кодується й зберігається у вигляді когнітивної структури, включає в себе не тільки відомості про світ, але й знання мови, породження і трансформацію концептів.

М. Бахтін, розробляючи поняття мовленнєвого жанру, розширює поняття висловлювання, розмежовуючи прості, первинні й складні, вторинні висловлювання. Роман він уважав висловлюванням, як і репліку побутового діалогу, але висловлюванням вторинним, складним.

Оскільки мовлення є засобом організації конкретного тексту й одним із способів здійснення вербальної комунікації, а також надає в користування мовцям інваріант мовленнєвого жанру, воно служить одним із об'єктів лінгвістичної теорії тексту і комунікації. Цілісною знаковою формою організації мовлення є текст.

Текст у сучасній лінгвістиці вивчається з різних позицій. Виділяють граматичний аналіз тексту як сукупності одиниць, більших ніж речення (Блох, Гальперін, Тураєва); культурологічний аналіз тексту як комплексного явища культури (Лихачов, Степанов, Караулов, Лотман); комунікативний підхід до тексту як одиниці спілкування (Белл, Гак, Сусов, Серл, Хаймс); структурний аналіз тексту як цілісного явища (Ахманова, Солганик, Фрідман, Пешковський); типологічний аналіз тексту (Мисрик, Верліх, Цимерман, Ізенберг); категоріальний підхід до тексту, який має на меті встановлення текстових категорій різного порядку (Гальперін, Арнольд, Тураєва, Воробйова, Карасик, Селіванова).

Уважаючи комунікативний характер однією з основних характеристик тексту, ми розглядаємо текст у ситуації реального спілкування як дискурс. Кожен текст у процесі комунікації маніфестує певний мовленнєвий жанр, має особливу структурно-композиційну, семантико-смисловою, інтенційно-прагматичну природу.

Питання про визначення тексту пов'язане з проблемою рівневої системно-мовної природи текстів. У зв'язку з цим у лінгвістиці тексту виникла потреба найменування інваріанта певної сукупності реальних текстів. Такий інваріант стали називати текстею (Амосова, Кох, Москальська). На основі текстом відбувається породження й сприйняття актуалізованих текстів.

Текстема в сучасній когнітивній лінгвістиці розглядається в ракурсі текстового прототипу як моделі, схеми певного класу текстів, який має ієрархічно організовані прототипні ознаки певного класу: семантичні, структурні, інтенційні, ситуативні, інтерпретативні, соціокультурні та ін. Співвідношення інваріанта текстеми й актуального тексту того самого класу може мати різний ступінь варіативності й аномальності. Аномальність тексту відносно текстеми визначається як відхилення від її стандартних рис і структури, використання рис, характерних для інших текстів. Текстеми художніх і публіцистичних текстів найбільш гнучкі.

Термін **«інтертекстема»**, на нашу думку, утворено за аналогією до терміна «текстема». В. Мокієнко, К. Сидоренко, Й. Млацек, П. Дюрчо послуговуються поняттям «інтертекстема». Так, за К. Сидоренко, цей термін має таку дефініцію: «Інтертекстема – це одиниця інтертексту, функціонально зорієнтована **міжтекстово** (виділення наше – О.П.), представник прототексту, міжрівневий реляційний (співвідносний) сегмент змістової структури тексту <...>, утягнений у міжтекстові зв'язки» [2, 143]. В. Мокієнко виділяє категоріальні ознаки інтертекстеми: «1) паспортизація конкретним текстуальним джерелом; 2) стереотипізованість і відтворюваність у готовому вигляді (що не виключає активної варіативності); 3) здатність слугувати структурними елементами тексту (чи його фрагментів), маркуючи його семіотично (на рівні концептів та символів) чи стилістично [3, 81]. Отже, і К. Сидоренко, і В. Мокієнко базують свої визначення на лінгвістичному понятті тексту, де інтертекстема є «сегментом» або «елементом» його структури.

Автор статті «Інтертекстуальність як об'єкт лінгвістичних досліджень» А. Жулинська пропонує своє розуміння інтертекстуальності та інтертекстеми: «Ми розуміємо інтертекстуальність як багатоаспектну психолінгвістичну категорію тексту, яка вказує на його комунікативні відношення з іншими текстами на змістовому, лексичному, синтаксичному і стилістичному рівнях, виражену мовними маркерами – інтертекстемами. Інтертекстеми в нашому розумінні – це лінгвістичні засоби реалізації інтертекстуальних зв'язків» [4, 75].

Нам імпонує те, що в цьому визначенні, попри зазначену багатоаспектність поняття інтертекстуальності, авторка акцентує на комунікативному аспекті тексту як лінгвістичної категорії, яка обов'язково потребує взаємодії з іншими текстами, що реалізується в мовних засобах (усіх рівнів) – інтертекстемах.

Не можна не погодитися з думкою О. Рябіної про те, що один із аспектів лінгвістичного дослідження інтертекстуальності «полягає у вивченні механізмів включення інтертекстів у структуру текстів» [5, 78].

У своєму розумінні інтертекстуальності ми виходимо з лінгвістичного розуміння тексту як комунікативної одиниці. У випадку художнього дискурсу наше розуміння інтертекстуальності базується на теорії метатекстів А. Поповича [6], згідно з якою літературна комунікація стає метакомунікацією, де метатекст (первинний текст) є вихідним для творення іншого тексту. Народження нового тексту (метатексту) відбувається внаслідок взаємодії автора з прототекстом, де параметр інтертекстуальності художнього тексту визначається з позицій когнітивного підходу до однієї із субстанцій інтертексту – Людини (автора й читача), яка сприймає, зберігає, трансформує інформацію.

Лінгвістичне дослідження інтертекстуальності, на нашу думку, полягає не лише у вияві мовних знаків (цитат, алюзій, ремінісценцій, образів тощо) результату взаємодії текстів у структурі нового тексту та механізмів уключення інтертекстів у структуру текстів, але передусім у вияві семантичного рівня трансформації інтертексту, смислової переструктуризації цілого нового тексту.

Цікавими для нас є міркування О. Кіклевича з приводу аспектів розуміння тексту. Польський мовознавець, говорячи про систематизацію аспектів розуміння тексту, серед інших чинників розуміння тексту (структурно-мовний, системно-мовний, ситуативний, когнітивний, інтерактивний, соціо-регулятивний, композиційний) називає **інтертекстуальний (асоціативний)** як віртуальні відношення знаків, тобто знання інших текстів [7, 247].

На думку О. Кіклевича, для розуміння тексту важливим є не лише «горизонтальний», але й «вертикальний» *вербальний контекст*, не лише синхронні (системні), але й діахронні (історичні) зв'язки між текстами. Характеризуючи особливості художнього тексту, Кіклевич стверджує, що він є *багатовимірним семантичним простором*, утвореним не лише одиницями, функціональна значущість яких обмежена рамками певного мовного акту, а й одиницями, які можуть бути функціонально інтерпретовані з *покликанням* на інші мовні акти й на *інші тексти*. Він звертає увагу, що в семіозисі культури текст не ізольований від інших текстів, навпаки – він вступає з ними в *діалогічні відношення*, що виявляється за наявності різних *асоціацій, алюзій, ремінісценцій, спільних мотивів, прямих і прихованих цитат*. Знання ж цих відношень учасниками інформаційного обміну здатне оптимізувати розуміння тексту, збільшити міру його глибини [7, 263].

У переробленому варіанті книги про Ф. М. Достоєвського Бахтін розрізняє лінгвістику як науку про мову й металінгвістику як науку про діалогічне мовлення, стверджуючи, що визначити свою позицію, не співвідносячи її з іншими позиціями, не можна. О. Кіклевич вважає, що теорія Бахтіна формувалася і мала сприйматися передусім на фоні методології структуралізму. Діалог, а саме – конфлікт зі структуралізмом визначив її фундаментальні положення і, зокрема, той зміст, який укладався М. Бахтіним у термін «лінгвістика». «Через 30 років після виходу переробленого видання «Проблем поетики Достоєвського» у лінгвістиці відбулися кардинальні зміни: у сферу її компетенції виявилися залученими не лише форми «діалогічного мовлення», але й різноманітні типи соціальної взаємодії, різні види пресупозицій та імплікацій, інтенційні стани мовця, ціла гама ілюкутивних і перлюкутивних ознак висловлювання, перформативи і правила їх уживання, когнітивні аспекти мовних висловлювань, текст у всьому багатстві його семантичного простору, а також багато іншого, що ще кілька десятиліть тому лінгвіст просто не вважав би за можливе обговорювати» [7, 236].

Склалася нова лінгвістична парадигма з функціональною, антропологічною домінантою, яка визначає оновлення змісту філологічної спадщини М. Бахтіна. У російському мовознавстві в першій половині ХХ ст. були розроблені альтернативні структуралізму концепції насамперед – Є. Поливанова і М. Бахтіна. На відміну від Є. Поливанова, який пропонував вивчати мову не як трудову діяльність, а як мову трудової діяльності, М. Бахтін, прямо критикуючи структуралізм Ф. де Соссюра, виступав як послідовник східнослов'янської психологічної школи, зокрема О. Потебні.

Запропоновану Ф. де Соссюром схему комунікативного акту «мовець – слухач» Бахтін кваліфікував як абстракцію, яка нічого не пояснює. На його думку, ця схема не відображає активності слухача. Бахтін вважав,

що сприйняття мовлення не є пасивним, як це впливає зі схеми де Соссюра.

Ця ідея пізніше була детально розроблена О. Лосєвим у працях «Проблема символа и реалистическое искусство» (1976) і «Знак. Символ. Миф» (1982). Теорія Бахтіна глибоко антагоністична структуралізму. Бахтін приділяв велику увагу соціальному аспектові мовленнєвої діяльності, тому його праці певною мірою лягли в основу прагмалінгвістики.

Дієслово «жити» у висловлюванні Бахтіна означає брати участь у діалозі. Бахтін зазначав, що нейтральні словникові значення забезпечують спільність мови і взаєморозуміння її носіїв. Найбільш важливим у цій концепції є положення, згідно з яким на рівні «мого» слова взаємодіють, а іноді «зливаються» духовна й мовна сфери особистості.

У руслі ідей М. Бахтіна міжтекстові зв'язки художнього твору традиційно розглядаються в літературознавстві в межах проблеми літературних впливів, запозичень, наслідування і пародіювання, а в стилістиці та лінгвістиці тексту – у межах проблеми взаємодії «свого» і «чужого» мовлення (цитат, алюзій, ремінісценцій і таке інше).

Вивчення інтертекстуальності в різних сферах комунікації поглиблює уявлення про текст не лише як лінгвістичне, а й соціокультурне явище. Крім того, теорія інтертекстуальності дозволяє пояснити іманентну властивість тексту – здатність до прирощення смислу, генерування нових смислів через взаємодію з іншими смисловими системами.

За умови такого підходу з'являється можливість розгляду мовного аспекту інтертекстуальності – конкретного вияву таких мовних форм результату міжтекстової взаємодії, як, наприклад, тропейчна інтертекстуальність, пародія, переклад, вихід за межі семіосфери основного тексту (використання в художньому тексті сценарію кінофільму, тексту заяви, листа, наукової лекції тощо).

У процесі перекладу художнього тексту навіть за умови досягнення перекладачем найточнішого відтворення змісту оригіналу все ж відбувається певна видозміна тексту-перекладу в порівнянні з оригіналом, бо будь-який переклад, безумовно, є інтерпретацією оригіналу. На цій підставі можна стверджувати, що переклад (особливо художнього тексту) є отим третім текстом, який постає унаслідок інтертекстуальної взаємодії смислу оригіналу з «прирощеним смислом» перекладу-інтерпретації. Інтертекстуальна взаємодія починається вже на етапі добору тексту для перекладу, який має вступити в гармонійну взаємодію з душевним ладом перекладача, його естетично-мовною картиною світу, ліричним настроєм. У процесі перекладу витворюється текст, де світобачення творця оригіналу переплітається зі світобаченням перекладача. Тому переклади художніх текстів також можна вважати одним із видів інтертекстуальної взаємодії текстів.

Інтертекстуальність будь-якого тексту не можна, на нашу думку, розглядати поза семіотикою. Комунікативно-прагматичну орієнтацію має семіотичний напрям лінгвістики тексту, який вивчає знакові моделі тексту, в основу яких покладено взаємодію комунікантів через текст. Л. Єльмслєв запропонував розглядати текст як суперзнак, а Я. Петєфі називати галузь, яка вивчає текст як знак, – семіотичною текстологією.

Семіотична концепція Ю. Лотмана, спираючись на деякі положення Р. Якобсона, кваліфікує текст як нерозчленований сигнал у знаковому просторі (універсумі) культури. Модуль тексту (висловлювання) є семіотичним простором, який репрезентує авторський концепт та інтерактивні стратегії як умонтовану в знакову форму програму, яка відображає мету адресанта стосовно адресата.

Модуль семіотичного універсуму, який розвивається в діалогічному співвідношенні з попереднім модулем у часі і просторі, представлений семіосферами наукових текстів, художньої літератури, мистецтва, культури. Діалогічна взаємодія всіх модулів забезпечує здійснення дискурсу. Діалогічний механізм дискурсу є всезагальним і різноаспектним. У такому випадку авторська стратегія підтримується за рахунок таких одиничних (або таких, що наявні в комплексі) експліцитних інтертекстуальних мовних маркерів, як заголовки, епіграф, вибір «промовистих» імен, повтор ритму й таке інше.

Інтертекстуальність, таким чином, звернена до інших прецедентів текстів: інтертекстуальне відсилання є «зміщеним» парадигматичним елементом, який має витоки в забутій синтагматиці.

Отже, висунення інтертекстуальності на *передній план лінгвостилістичних досліджень* забезпечує більшу масштабність і глибину вивчення міжтекстової взаємодії художніх творів.

Сьогодні інтертекстуальність є одним з найважливіших понять, яке виходить за межі літературно-критичних проблем у широке поле теорії тексту й становить предмет значного наукового інтересу насамперед мовознавства, а також літературознавства, філософії та культурології. Розуміння інтертекстуальності як об'ємного поняття дозволяє уникнути отождошення його з «теорією впливів» і вийти на поняття *інтертекстології*, яку дослідники сьогодні розуміють як вагомий складник загальних законів побудови літературних творів. У тканині художніх творів інтертекстеми в різних мовних формах свого вияву є тими структурними компонентами, які з'єднують ці твори в єдиний текст, актуалізуючи старі смисли й надаючи нових усьому художньому дискурсу – тексту, зануреному в життя етносу з його опосередкованою цим текстом художньо-мовною картиною світу.

LINGUISTIC ASPECT OF THE RESEARCH OF THE ART TEXT INTERTEXTUALITY

O.S. Perelomova

In this article we make a linguistic approach to the review of intertextuality as a textual category of belletristic text.

Key words: intertextuality, belles letters text, intertexteme associations, allusions, reminiscences, quotations, intertextology.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Е.С. Переломова

В статье осуществляется лингвистический подход к рассмотрению интертекстуальности как текстовой категории художественного текста.

Ключевые слова: интертекстуальность, художественный текст, интертекстема, интертекстология, ассоциации, аллюзии, реминисценции, цитаты.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кузьмина Н. А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка / Н. А. Кузьмина: [изд. 2-е]. – Екатеринбург–Омск, 2004. – 272 с.
2. Сидоренко К. От крылатого слова к интертексте (межуровневая проекция) / К. Сидоренко // Грани слова: сб. науч. статей к 65-летию проф. В.М.Мокиенко. – М., 2005. – С. 143–148.
3. Мокиенко В. М. Крылатые слова как лингвистическое явление и как объект обучения РКИ / В. М. Мокиенко // Русское слово в мировой культуре: X Конгресс МАПРЯЛ. – СПб., 2003. – С. 81.
4. Жулинская А.С. Интертекстуальность как объект лингвистических исследований / А.С.Жулинская // Ученые записки ТНУ им. В. И. Вернадского. Серия «Филология». Т.18 (57). – 2005. - № 1. – С. 71–75.

5. Рябініна О. К. Історія вивчення природи явища інтертекстуальності в сучасній філології / О. К. Рябініна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія». – 2006. – Вип. 47, № 727. – С. 77 – 80.
6. Popović A. Problemy literarneje metakomunikacije / A. Popovic // Teoria metatextu. – Nitra, 1975. – S. 1–8.
7. Киклевич А. Притяжение языка / Киклевич А. – Olsztyn, 2007.- Том 1. Семантика. Лингвистика текста. Коммуникативная лингвистика. – 2007. – 411 с.

Надійшла до редакції 19 жовтня 2009 р.